

شناسایی و اولویت‌بندی ظرفیت‌های قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان

حمید حاجی آقابزرگی^۱، محمد سعید علمداری^۲، احمد تشکری پور^۳

چکیده

جمهوری آذربایجان به واسطه دارا بودن موقعیت ژئوپلیتیک تعیین‌کننده در حوزه انرژی و ترانزیت، محل رقابت قدرت‌های بزرگ منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای از طریق ابزارهای قدرت سخت و قدرت نرم بوده است. این مطالعه با روش توصیفی-تحلیلی درصدد شناسایی ظرفیت‌های قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان برای توسعه همکاری و تعامل در روابط دو کشور است. همچنین این مطالعه به دنبال بررسی تاثیر جنگ دوم قره‌باغ بر قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان است. با مطالعه ادبیات تحقیق، ابعاد قدرت نرم ایران در آذربایجان در سه بعد فرهنگی، اقتصادی و سیاسی و در ۹ ظرفیت و ۴۲ شاخص شناسایی شد. این ظرفیت‌ها با استفاده از نظر ۳۷ کارشناس اولویت‌بندی شد که به ترتیب ظرفیت‌های دیپلماسی، صادراتی، علمی، ژئوکالچر، مذهبی، گردشگری، ترانزیتی، ژئوپلیتیک و رسانه‌ای در توسعه قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان موثر هستند. همچنین در بعد فرهنگی؛ تاریخ و تمدن مشترک، حضور اکثریت شیعه در آذربایجان، تبادل دانشجو و استاد بین دو کشور در قالب فرصت‌های مطالعاتی، تولید محتوا به زبان آذری در فضای مجازی برای معرفی جاذبه‌های گردشگری ایران، در بعد اقتصادی؛ توسعه مناطق آزاد در مناطق مرزی، توسعه کریدورهای مناطق مرزی، توسعه امکانات پزشکی و درمانی در مناطق مرزی و در بعد سیاسی؛ بهره‌گیری از ظرفیت سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای مشترک برای تقویت همکاری‌ها، هم‌جواری دو کشور و عوامل ژئوپلیتیک مهم‌ترین شاخص‌های قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان هستند.

واژه‌های کلیدی: ایدئولوژی، جنگ دوم قره‌باغ، ژئوکالچر، قدرت نرم ایران.

^۱ عضو هیات علمی دانشگاه علامه طباطبایی (ره) h_hajiaghazorgi@atu.ac.ir

^۲ محمد سعید علمداری پژوهش‌گر گروه مدل‌سازی ریاضی و بازی‌های راهبردی

^۳ احمد تشکری پور عضو هیات علمی دانشگاه افسری امام‌علی (علیه‌السلام)

مقدمه

ایران و آذربایجان همسایگانی با تاریخ، فرهنگ، سنت، زبان و دین مشترک هستند که نزدیکی قومی نیز دارند. ایران و آذربایجان ۶۸۹ کیلومتر مرز مشترک دارند که تعامل نزدیک بین دو کشور را اجتناب‌ناپذیر می‌کند. علاوه بر این، مرزهای دریایی، تردهای تجاری و جمعیتی، روابط با کشورهای ثالث، ادعاهای غیرمستقیم ارضی و احساسات جدایی طلبانه، روابط ایران و آذربایجان را به هم گره زده است.

در دوره معاصر، دو کشور از روابط اقتصادی پایدار و مستحکمی برخوردارند و از شرکای تجاری یکدیگرند. محصولات ایرانی برای آذربایجانی‌های فقیر، ارزان‌تر و مقرون به صرفه‌تر است که واردات آن‌ها را به یک مزیت برای اقتصاد آذربایجان تبدیل کرده است. از نظر گردشگری، به نظر می‌رسد ایران تمایل بیشتری به تعامل با مردم آذربایجان دارد، زیرا اتباع آذربایجان می‌توانند به مدت ۱۵ روز بدون ویزا در ایران بمانند، در حالی که شهروندان ایرانی باید در بدو ورود به آذربایجان رواید دریافت کنند.

علاوه بر این، جمهوری آذربایجان از نظر راهبردی نیز برای ایران حائز اهمیت است، زیرا تامین امنیت مرزهای شمالی ایران که از قرن نوزدهم کوچک‌تر شده، بسیار مهم است. از این‌رو، تنها داشتن سازوکارهایی برای جذب دولت آذربایجان کافی نیست، بلکه باید برای جذب عموم مردم آذربایجان نیز جذابیت لازم را ایجاد کرد. بدین منظور باید از ظرفیت‌های قدرت نرم استفاده کرد. ایران منابع عظیمی از قدرت نرم را دارد که بهره‌گیری از آن‌ها در موقعیت کنونی، اهمیت ویژه‌ای دارد. فرهنگ غنی، تمدن کهن، جاذبه‌های تاریخی و گردشگری، محیط زیستی، اقتدار ملی، ادبیات لبریز از شعرا و شاهکارهای جهانی، سهم در توسعه علم، آثار هنری، باورهای عمیق و دلبستگی‌های مذهبی، مثال‌هایی از منابع قدرت نرم ایران است. همچنین به لحاظ موقعیت استراتژیک و برخورداری از منابع طبیعی و معدنی، ایران در جایگاه خاصی قرار دارد. لذا می‌توان از طریق سیاست‌گذاری و مدیریت هوشمندانه آن، چهره نامناسبی که دشمنان و رقبا در نزد افکار عمومی جهان از ایران ساخته‌اند، زدود و در کنار آن بر عزت و اقتدار نظام جمهوری اسلامی ایران در عرصه بین‌الملل و امنیت ملی در عرصه داخل کشور افزود (افضلی و همکاران، ۱۳۹۷). بر این اساس، این مطالعه به دنبال شناسایی منابع قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان و اولویت‌بندی این ظرفیت‌ها با استفاده از نظر کارشناسان است.

بیان مساله

پیش از بررسی عوامل شکل‌دهنده قدرت نرم ایران، بررسی خطرات، پیچیدگی‌ها و چالش‌های ژئواستراتژیک و ژئوپلیتیک در روابط دوجانبه ایران و آذربایجان ضروری به نظر می‌رسد. همچنین باید روابط ایران و آذربایجان با کشورهای ثالث و تأثیر آن بر روابط آن‌ها مورد توجه قرار گیرد. گفتمان سیاسی ایران در قبال آذربایجان با چارچوب کلی سیاست خارجی آن مطابقت دارد. اگرچه آذربایجان دارای جمعیتی با اکثریت شیعه است، اقبال دولت آذربایجان به سکولاریسم، به عنوان یک تهدید جدی برای بقای ایران تلقی می‌شود. زیرا سکولاریسم نقطه مقابل حکومت دینی است و ستون مرکزی ثبات و یکپارچگی نظام اسلامی در ایران (یعنی دین) را به خطر می‌اندازد. نگرانی ایران در مورد سکولاریسم ناشی از همراهی آذربایجان با حضور غرب در نزدیکی مرزهای ایران است. بنابراین، سکولاریسم جمهوری آذربایجان تهدیدی دوجانبه برای ایران ایجاد می‌کند؛ تهدید جمعیتی که جدایی‌طلبی/الحاق‌گرایی^۱ را در میان آذربایجانی‌های ایرانی تشویق می‌کند و تهدید ایدئولوژیک که دسترسی به قفقاز جنوبی را برای رقبای منطقه‌ای و ایدئولوژیکی ایران نظیر ترکیه، اسرائیل، آمریکا و اتحادیه اروپا فراهم می‌کند. توجه به این نکته ضروری است که ترکیه یکی از عوامل بالفعل در هر دوی این تهدیدات است، زیرا از طرفی به دلیل هویت ترکی خود می‌تواند منبع احتمالی برای ترویج الحاق‌گرایی در استان‌های آذربایجان ایران باشد و از سوی دیگر، چون عضو ناتو است، نماینده نفوذ غرب علیه روسیه و ایران است (ایمان‌زاده، ۲۰۲۲).

تحلیل عمیق روابط همه جانبه ایران و آذربایجان موضوع این مطالعه نیست، اما عوامل مؤثر در سیاست قدرت نرم ایران در چارچوب این روابط دوجانبه مورد بحث است. بدین جهت، دو بعد مهم روابط ایران و آذربایجان در بازه زمانی تقریباً ۲۰۲۵-۱۹۸۸ عبارتند از؛

- تجزیه‌طلبی در استان‌های آذربایجان ایران (پان‌ترکیسم): اتحاد آذربایجان با ترکیه می‌تواند منبع الهام‌بخش قوی برای ایجاد حس تجزیه‌طلبی در استان‌های آذربایجان ایران باشد.
- روابط جمهوری آذربایجان با دشمنان ایران به‌ویژه ناتو و اسرائیل: سطح همکاری‌های کشور شیعه جمهوری آذربایجان با اسرائیل به‌نحوی است که اسرائیل را با ایران همسایه می‌کند.

^۱ Irredentism: جنبش سیاسی قومی یا ملی در کشوری که خواهان بازستانی سرزمینی با اشتراکات زبانی، فرهنگی و قومی است که ضمیمه خاک کشوری دیگر است.

- تغییر در ژئوپلیتیک منطقه: جنگ دوم قره‌باغ^۱ با امضای یک توافق‌نامه ۹ بندی بین ارمنستان و آذربایجان با میانجی‌گری روسیه به آتش‌بس منجر شد. آذربایجان و ترکیه، با توسل به بند ۹ توافق‌نامه درصدد ایجاد راه‌گذر ادعایی «زنگه‌زور» برآمدند. اگر چه در ابتدا ارمنستان هم‌سو با ایران، مخالف ایجاد این راه‌گذر بود، اما پافشاری و فشارهای آذربایجان و ترکیه موجب شد که سرانجام در ۲۰۲۵/۰۸/۰۸ ارمنستان با امضای یک بیانیه مشترک ۷ بندی با آذربایجان و آمریکا با نام جعلی «مسیر ترامپ برای صلح و رفاه بین‌المللی» موافقت کند. این طرح زمین و هوا را به مدت ۹۹ سال به یک کنسرسیوم مشترک اجاره می‌دهد و برخی مشکلات ژئوپلیتیکی آذربایجان را حل می‌کند. اما مزیت نسبی ایران را در اتصال جمهوری آذربایجان به نخجوان سلب می‌کند و به‌جای آن، ایران را در انزوای ژئوپلیتیکی قرار می‌دهد، زیرا ارتباط ایران با ارمنستان و به تبع آن، با قفقاز و دریای سیاه به ترکیه و جمهوری آذربایجان وابسته می‌شود.

این عوامل و عوامل مهم دیگر موجب شده ایران، آذربایجان را تهدیدی مستقیم و غیرمستقیم برای حاکمیت خود بداند. از این‌رو لازم است جمهوری اسلامی ایران با سرمایه‌گذاری‌های اقتصادی و گسترش روابط سیاسی با جمهوری آذربایجان، پیوندهای حیاتی و راهبردی را با دولت جمهوری آذربایجان برقرار کند و به موازات جلب اعتماد دولت، به اقناع مردم و جذب آن‌ها با استفاده از ظرفیت‌های قدرت نرم خود مبادرت کند. زیرا سیاست قدرت نرم در مقایسه با تهدیدهای نظامی یا اقتصادی، سازوکاری عملی‌تر است.

این مطالعه با بررسی سیاست قدرت نرم ایران در آذربایجان تحلیل می‌کند که «ایران چگونه می‌تواند جذابیت خود را در بین مردم آذربایجان حفظ و گسترش دهد؟». برای پاسخ به آن، با مطالعه ادبیات تحقیق، ابعاد قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان شناسایی شد. سپس با استفاده از نظرات ۳۷ کارشناس خبره از اساتید و دانشجویان دانشگاه‌های معتبر وضعیت اثرگذاری هر شاخص بررسی شد. در پایان، تحول قدرت نرم ایران در نتیجه جنگ دوم قره‌باغ بررسی شد، زیرا نتایج جنگ، توازن قوا را در قفقاز جنوبی تغییر داد و دگرگونی‌های ژئوپلیتیکی جدیدی را پدید آورد که بر روابط ایران و آذربایجان تاثیر داشته است.

^۱ معروف به جنگ ۴۴ روزه (۲۷ سپتامبر ۲۰۲۰ - ۱۰ نوامبر ۲۰۲۰) که بین آذربایجان و ارمنستان رخ داد. این جنگ با بازپس‌گیری بیشتر مناطق اشغال شده قبلی از جمله بخش قابل توجهی از منطقه خودمختار قره‌باغ کوهستانی سابق و کنترل آذربایجان بر این مناطق پایان یافت.

پیشینه پژوهش

بیگی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله‌ای به طراحی مدل ارتقا قدرت نرم و نقش فراملی جمهوری اسلامی ایران با تمرکز بر روابط با جمهوری آذربایجان با استفاده از روش دلفی و تحلیل عاملی اکتشافی پرداختند. به‌طور کلی ۲۰ عامل اثرگذار بر گسترش همکاری‌های بین‌المللی از نگاه کشور آذربایجان شناسایی شد که در پنج دسته شامل ارتباطات و امنیت؛ منابع آب، انتقال انرژی و مهاجرت؛ فرهنگ و بحران‌های طبیعی؛ تاریخ؛ و سیاست خارجی دسته‌بندی شدند. همچنین ۲۰ متغیر به عنوان عوامل و ظرفیت‌های موجود در اقوام آذری ایران جهت تاثیرگذاری بر جمهوری آذربایجان شناسایی شد که این عوامل نیز در پنج دسته شامل تولید کالا و خدمات؛ سلامت؛ فرهنگ، امنیت و تبادلات مرزی؛ همکاری‌های علمی؛ و تجارت طبقه‌بندی شدند.

نوریان و گودرزی (۱۴۰۰) به مطالعه‌ی تطبیقی قدرت نرم ایران و ترکیه در آذربایجان پرداختند. یافته‌ها نشان داد که ایران بیشتر بر مذهب مشترک در تحکیم پیوند ملت ایران و آذربایجان تاکید دارد، درحالی‌که ترکیه بیشتر بر زبان و تمدن مشترک با شعار «دو دولت، یک ملت» در آذربایجان تمرکز دارد. ایران به‌دنبال تنظیم معادلات منطقه قفقاز به‌دست خود کشورهای منطقه است، ولی ترکیه درصدد پیوند کشورهای منطقه با کشورهای غربی به‌ویژه آمریکا است. از این‌رو، ایران خود را هم‌پیمان و میانجی در حل مناقشات آذربایجان می‌داند، ولی ترکیه به‌دنبال هژمونی و رهبری منطقه است و از قدرت نرم خود برای تغییر گرایش‌های سیاسی و ائتلاف‌سازی استفاده می‌کند.

افضلی و همکاران (۱۳۹۷) در مطالعه‌ای به شناسایی مولفه‌های قدرت نرم نظام جمهوری اسلامی ایران و ظرفیت‌های آن در عرصه بین‌الملل از دید کارشناسان پرداختند. در این مطالعه، شانزده شاخص در سه بعد فرهنگی، اقتصادی و سیاسی برای قدرت نرم شناسایی شد که در بُعد فرهنگ، موقعیت فرهنگی ایران به لحاظ تاریخ و تمدن کهن و چندین هزارساله، در بعد اقتصاد، مزیت نسبی در تولید و توزیع یک کالای خاص و در بعد سیاست، وحدت و اعتماد ملی بالاترین ضریب اثر را در قدرت ملی دارند. توسعه منافع ملی به سطح بین‌الملل، افزایش قدرت ملی، ایجاد تصویر مثبت از انقلاب اسلامی در ذهن سایر ملت‌ها، ایجاد وفاق، اقتدار و ارتقای ضریب امنیت ملی از طریق مشارکت مردم در صحنه‌های مختلف، افزایش نفوذ ژئوپلیتیکی در منطقه و جهان، بازتولید اندیشه مقاومت به‌ویژه در بین ملت‌های منطقه و ایفای نقش تعیین‌کننده در معادلات منطقه‌ای

و بین‌المللی از جمله نتایج و آثار ناشی از قدرت نرم ایران است.

ایمان‌زاده (۲۰۲۲) در پایان‌نامه خود به تحلیل عناصر قدرت نرم ایران در آذربایجان و پیوند این عناصر با جنگ دوم قره‌باغ، با استفاده از مصاحبه تخصصی و تحلیل محتوا پرداخت. وی استفاده از دین و مذهب را به‌عنوان ابزار اصلی قدرت نرم ایران در آذربایجان بررسی کرد. پیش‌بینی این تحقیق - که در جمهوری آذربایجان انجام شده - این است که بعد از جنگ دوم قره‌باغ، ایران تضعیف ژئوپلیتیکی را تجربه خواهد کرد؛ زیرا مخالفان منطقه‌ای ایران حضور نظامی و اعتبار خود را تقویت کرده‌اند، اتحاد آذربایجان با ترکیه به سطح جدیدی ارتقا یافته و در طی جنگ، آذربایجان مورد حمایت برخی فعالان تجزیه طلب آذری ایران قرار گرفت. همچنین نظرات کارشناسان^۱ نشان داد که در جنگ دوم قره‌باغ، به دلیل عدم حمایت دیپلماتیک مشخص ایران از آذربایجان و ادعاها در مورد کمک ایران به ارمنستان، قدرت نرم ایران در آذربایجان کاهش یافته است.

مرور پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که تحقیقات داخلی قبلی پیش از جنگ دوم قره‌باغ انجام شده است. جنگ دوم قره‌باغ، دستاوردهایی را برای جمهوری آذربایجان در پی داشت که به تغییر معادلات منطقه، موازنه جدید قوا و تغییرات ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک منطقه قفقاز جنوبی منجر شد. این تغییرات بر قدرت نرم ایران در منطقه تاثیر خواهد داشت. تحقیق ایمان‌زاده (۲۰۲۲) نیز از نظرات کارشناسان آذربایجانی که غالباً مواضع ضد ایرانی دارند^۲، استفاده کرده و از نظرات کارشناسان ایرانی استفاده نشده است. همچنین ایمان‌زاده (۲۰۲۲) بیشتر به دنبال ظرفیت‌های مذهبی ایران در جمهوری آذربایجان بوده و به ظرفیت‌های اقتصادی، سیاسی، قومی، علمی، رسانه‌ای و پرداخته است. این تحقیق ضمن گردآوری اطلاعات مطالعه‌های پیشین در مورد ظرفیت‌های قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان، درصدد است با استفاده از نظرات کارشناسان ایرانی این ظرفیت‌ها را اولویت‌بندی کند و به محدودیت‌های توسعه قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان و پیامدهای جنگ دوم قره‌باغ بر قدرت نرم ایران بپردازد. لذا انجام این تحقیق، از حیث زمان و موضوع ضرورت دارد.

چارچوب نظری تحقیق

^۱ برخی از این کارشناسان، از تجزیه‌طلبان مشهوری هستند که در جمهوری آذربایجان فعالیت دارند.
^۲ نظیر احمد اوبالی: موسس و مالک شبکه پان‌ترکیسم و ضد ایرانی «گوناز تی‌وی»، آرتور لنک: سفیر سابق رژیم صهیونیستی در جمهوری آذربایجان، عارف کسکین: فعال قومی و تجزیه‌طلب ایران ساکن جمهوری آذربایجان.

مفهوم قدرت نرم اولین بار توسط جوزف ساموئل نای (۱۹۹۰) مطرح شد و در آثار دیگر او، نظریه قدرت نرم پرورش یافت. وی در آثار اولیه خود، قدرت را در دو لایه طبقه‌بندی کرد؛ قدرت سخت که از طریق ابزارهای قهری و اقتصادی شامل تهدیدهای نظامی، تحریم‌های اقتصادی و ابزارهای مشابه اعمال می‌شود و قدرت نرم که فقط از طریق مشارکت^۱ پیاده می‌شود. قدرت نرم به این معنا است که مردم با میل خود به انجام کارهایی برای تحقق ایده‌های مطلوب ما هدایت شوند، بدون این‌که مجبور باشند (نای، ۲۰۰۴: ۷). تفاوت‌های قدرت سخت و نرم عبارتند از:

- برخلاف قدرت سخت، بیشتر منابع اساسی قدرت نرم خارج از کنترل دولت‌ها است و تاثیر آن شدیداً به پذیرش از سوی مخاطبان دریافت‌کننده آن بستگی دارد.
 - برخلاف قدرت سخت که مستقل از مولفه‌های محیطی تعریف می‌شود، قدرت نرم پدیده‌ای اجتماعی و وابسته به مولفه‌های محیطی است.
 - قدرت سخت بر سرمایه مادی بازیگر استوار است، درحالی‌که قدرت نرم بر سرمایه اجتماعی بازیگر متکی است.
 - برخلاف قدرت سخت، قدرت نرم بدون به‌کارگیری تهدید، زور، پرداخت پاداش و تطمیع، به‌صورت نامحسوس و غیرمستقیم اعمال می‌شود.
 - قدرت نرم با صرف هزینه‌های مادی و معنوی کمتری سیاست‌های کشور هدف را با سیاست‌ها و اهداف خود همراه می‌کند (نوریان و گودرزی، ۱۴۰۰).
- نای در ابتدا قدرت اقتصادی را همانند قدرت نظامی، جز زیرلایه‌های قدرت سخت به‌شمار آورد. اما در آثار بعدی خود، قدرت اقتصادی ناشی از قدرت بازارها را جزء یکی از منابع قدرت نرم برشمرد و معتقد است منابع اقتصادی هم می‌تواند قدرت نرم و هم قدرت سخت تولید کند. قدرت نرم یک کشور اساساً از سه منبع فرهنگ، ارزش‌های سیاسی (دمکراسی و حقوق بشر) و سیاست‌های آن کشور نشأت می‌گیرد (نای، ۲۰۰۲: ۲).

اگر بازیگری بتواند قدرت خود را در نگاه دیگران مشروع جلوه دهد و نهادهایی تاسیس کند که دیگران علایق خود را طبق ضوابط آن نهادها هماهنگ کنند، این بازیگر دیگر نیازی به اعمال شیوه‌های سنتی (تهدیدات و اقدامات نظامی) برای تحقق خواسته‌های خود ندارد. اگر فرهنگ و

ایدئولوژی یک بازیگر مسلط جذابیت داشته باشد، دیگران با شوق و سرعت وصفناشدنی در راستای اهداف آن بازیگر حرکت می‌کنند و حتی مطابق میل او فکر می‌کنند (گروه مطالعات امنیتی، ۱۳۸۷: ۴۴).

به عقیده نای، قدرت نرم نه زور است و نه پول، بلکه سرمایه‌گذاری روی ذهنیت‌ها است. قدرت نرم تبلیغات سیاسی نیست، بکه مباحث عقلانی و ارزش‌های عمومی را دربرمی‌گیرد و هدف اولیه آن، تاثیر بر افکار عمومی در داخل و خارج کشور است. درواقع، قدرت نرم توانایی به‌کارگیری ابزاری مانند فرهنگ و ارزش‌های اخلاقی به‌منظور تاثیرگذاری غیرمستقیم بر منافع و رفتار کشور هدف است (نای، ۲۰۰۴، ۱۱).

همان‌طور که بیان شد، قدرت نرم کشورها از سه منبع فرهنگ، اقتصاد و سیاست نشأت می‌گیرد. بنابراین، برای بررسی ظرفیت‌های قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان، حول سه محور فوق بحث می‌کنیم.

ظرفیت‌های قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان

ابعاد قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان شامل ظرفیت‌های فرهنگی، اقتصادی و سیاسی می‌شود. بعد فرهنگی شامل ظرفیت‌های ژئوکالچر^۱، مذهبی، علمی و رسانه‌ای است. بعد اقتصادی، ظرفیت‌های صادراتی، ترانزیتی و گردشگری را شامل می‌شود و بعد سیاسی، ظرفیت‌های دیپلماسی و ژئوپلیتیک^۲ را در برمی‌گیرد.

بعد فرهنگی

دیپلماسی فرهنگی نمونه‌ی مهم به‌کارگیری قدرت نرم است و این امکان را می‌دهد که بتوان کشور هدف را از راه عناصری همچون فرهنگ و ارزش‌های فرهنگی تحت تاثیر قرار داد و به همکاری ترغیب کرد. هدف جمهوری اسلامی ایران در استفاده از دیپلماسی فرهنگی، شناساندن وضع موجود به جهانیان، رساندن پیام اسلام ناب به مسلمانان جهان، بازسازی هویت فرهنگی اسلامی-ایرانی و تصویرسازی صحیح از ایران در نزد جهانیان است (میرفخرایی و بندپی، ۱۳۹۶).

ظرفیت‌های دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در جمهوری آذربایجان شامل ظرفیت‌های

^۱ جغرافیای فرهنگی؛ دانشی که به بررسی عناصری مانند فرهنگ، زبان، قومیت و مذهب در گروهی از افراد که در منطقه‌ای مشترک زندگی می‌کنند، می‌پردازد.

^۲ جغرافیای سیاسی؛ جغرافیای زمین (انسانی و فیزیکی) است که بر سیاست و روابط بین‌المللی اثرگذار است.

ژئوکالچر، مذهبی، علمی و رسانه‌ای می‌شود که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود.

الف) ظرفیت‌های ژئوکالچر: نزدیکی جغرافیایی و تاریخی سبب ایجاد ظرفیت‌های ژئوکالچر بسیاری شامل تاریخ و تمدن مشترک، پیوندهای زبانی، آیین و رسوم مشترک نظیر نوروز، عرصه‌هایی نظیر شعر و موسیقی، هنرهای سنتی مشترک (همچون قالبیافی)، ورزش‌های باستانی و بازی‌های بومی و محلی در بین دو کشور شده است.

- **تاریخ و تمدن مشترک:** سرزمین جمهوری آذربایجان همراه با سایر نقاط ایران، از اوایل قرن شانزدهم تحت حاکمیت دولت صفوی‌ها قرار داشت. صفوی‌ها در درجه اول ثبات سیاسی و اجتماعی سرزمین آذربایجان را تامین کردند و بعد از آن توانستند قسمت‌های مرکزی و شرقی ایران را تحت کنترل خود درآورند و دولت ملی ایران را تشکیل دهند. البته سابقه‌ی وحدت ایران و آذربایجان به دوره‌ی هخامنشیان بازمی‌گردد. بنابراین، ایران و جمهوری آذربایجان میراث‌های تاریخی مشترک بیش از هزار سال دارند (افضلی، ۱۳۹۱: ۹).

- **پیوندهای زبانی:** زبان قوم آذری، جمعیتی بالای ۲۰ میلیون نفر را در ایران تشکیل می‌دهد که ظرفیت بسیار بالایی برای نزدیکی بین جوامع ایجاد می‌کند (میرفخرایی و بندپی، ۱۳۹۶).

- **نوروز:** نوروز یکی از کهن‌ترین و متداول‌ترین آیین به جا مانده از ایران باستان است که امروزه به‌صورت فراگیر در قسمت بزرگی از فلات قاره ایران گرامی داشته می‌شود. دولت جمهوری آذربایجان پس از استقلال این کشور، عید نوروز را از اعیاد مهم تاریخی، معنوی و فرهنگی دیرینه مردم این کشور اعلام کرد (میرزایی، ۱۳۸۸: ۸۳). بزرگداشت نوروز در تمام کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز نشان از میزان تاثیرپذیری از فرهنگ ایرانی است که می‌تواند زمینه را برای روابط سیاسی و ایجاد وحدت بین ساکنان فلات ایران تسهیل کند (میرفخرایی و بندپی، ۱۳۹۶).

- **قومیت مشترک:** دو قوم ترک و ترکمن از اقوام غالب در منطقه هستند که در ایران نیز حضور قابل توجهی دارند. در طول تاریخ، این نزدیکی قومی بین اقوام ایرانی و اقوام منطقه، سبب نزدیکی بوده است (همان).

ب) ظرفیت‌های مذهبی: اشتراکات و پیوندهای مذهبی شامل حضور اکثریت شیعه در جمهوری آذربایجان، مرکز شیعه بودن ایران می‌شود. همچنین علاقه چشم‌گیر شیعیان آذربایجان به شرکت

در جشن‌ها و سوگواری‌های مشترک نظیر عاشورا و اربعین و سنت زیارت بقاع متبرکه در ایران به‌خصوص حرم امام رضا (علیه‌السلام)^۱، حضور مراجع تقلید در ایران و فقدان مرجع در آذربایجان، حوزه‌های علمیه ایران و پذیرش طلاب خارجی از مصادیق ظرفیت‌های مذهبی هستند.

- **مذهب مشترک:** از نظر گرایش مذهبی، اکثریت جمعیت آذربایجان را شیعیان تشکیل می‌دهند. در دوران حکومت شوروی، تقریباً هفت دهه عبادات جمعی و اجتماعات مذهبی ممنوع بود. عطش آزادی‌های مذهبی، گرایش قوی برای بازگشت به اسلام را در اکثر کشورهای جدا شده از شوروی به‌وجود آورد. در جمهوری آذربایجان نیز ممنوعیت اعمال مذهبی برخی از آذربایجانی‌ها را از مذهب دور کرد ولی افراد مذهبی را تشنه‌تر کرد (ایمان-زاده، ۲۰۲۲، مصاحبه با کارشناسان). در جمهوری آذربایجان شیعیان به استثنای دو استان شمالی و شیروان، در سراسر این کشور پراکنده‌اند و اکثریت جمعیت این کشور را به ویژه در شهر باکو و جمهوری نخجوان به خود اختصاص داده‌اند (جباری، ۱۳۸۹: ۲۶). از این‌رو، به‌نظر مذهب مهم‌ترین عامل پیوند دهنده بین دو ملت است.

- **جایگاه مرجعیت:** یکی از عوامل ایجاد جذابیت در بین مردم جمهوری آذربایجان، نقش و جایگاه مرجعیت در تشیع است. زیرا به دلیل عدم حضور مراجع در جمهوری آذربایجان، شیعیان از مراجعی که در ایران یا عراق سکونت دارند، تقلید می‌کنند و به فتوایشان عمل می‌کنند. علاوه بر این، قشر مذهبی مردم آذربایجان، وجوهات شرعی خود را به نمایندگان رسمی در دفاتر این مراجع تحویل می‌دهند. به دلیل شرایط بد اقتصادی شیعیان آذربایجان ناشی از جنگ بین آذربایجان و ارمنستان، مراجع ایران فتوایی صادر کردند که طبق آن وجوهات جمع‌آوری شده از مردم مذهبی جمهوری آذربایجان باید بین فقرا همان کشور تقسیم شود (ایمان‌زاده، ۲۰۲۲، مصاحبه با کارشناسان). این زنجیره مالی باعث تقویت پیوند بین دو ملت ایران و آذربایجان می‌شود.

- **نقش روحانیت:** در سال‌های اول استقلال آذربایجان (۱۹۹۰-۱۹۹۱)، ایران مبلغانی را به آذربایجان فرستاد که از قومیت ترک و مسلط به زبان آذری بودند (زیرا در آن زمان هیچ تحصیل‌کرده مذهبی در آذربایجان وجود نداشت). سپس مدارس دینی به نام موسسات

^۱ افتخار کردن شیعیان آذربایجان به قرار داشتن مرقد بی‌بی هیبت و حکیمه خاتون و مرقد بی‌بی رحیمه که به باور آنان خواهران امام رضا (علیه‌السلام) هستند، از مصادیق اشتیاق به زیارت امام رضا (علیه‌السلام) است.

آموزشی را در سراسر دهه ۱۹۹۰ در آذربایجان افتتاح کرد (یونسوف، ۲۰۰۴). این مدارس بیشتر برای آموزش خواندن قرآن و عربی به کودکان بود. در سال ۲۰۰۲، اکثر این مدارس توسط دولت آذربایجان بسته شد (شهبازوف، ۲۰۲۱).

- **نقش اعیاد و عزاداری‌ها:** عاشورا اهمیت آمادگی برای قیام علیه حاکمان ستم‌گر را یادآور می‌شود. جای تعجب نیست که دولت آذربایجان اغلب به عنوان حکومتی ظالم و ناعادلانه توسط آذربایجانی‌ها دیده می‌شود. این بزرگداشت‌ها احساساتی را در اذهان آذربایجانی‌ها برمی‌انگیزاند که ارتباط مثبت با حکومت اسلامی ایران و ارتباط منفی با حکومت سکولار آذربایجان دارد (ایمان‌زاده، ۲۰۲۲، مصاحبه با کارشناسان).

- **جایگاه اماکن مقدس:** عاشورا و اربعین تنها یک رویداد زمانی نیست، بلکه به دلیل حضور شیعیان در زیارتگاه‌های مذهبی که در سرزمین‌های ایران و عراق واقع شده است، یک مکان نیز هست. آذربایجان علاوه بر فقدان مرجع تقلید، اماکن مقدسی ندارد که اهمیت مذهبی آن‌ها با مشهد در ایران و کربلا در عراق برابر باشد. این مساله موقعیت آذربایجان را از نظر مراکز زیارتی ضعیف‌تر می‌کند. بنابراین شیعیان آذربایجانی با دنبال کردن عواطف مذهبی خود، تنها در ایران یا از طریق ایران می‌توانند از اماکن مقدس شیعیان بازدید کنند، زیرا هیچ جایگزینی وجود ندارد. جمهوری اسلامی ایران تنها کشوری است که می‌تواند این خلاء را پر کند (ایمان‌زاده، ۲۰۲۲، مصاحبه با کارشناسان) و ارزش‌های مذهبی را ترویج کند.

ج) ظرفیت‌های علمی: همکاری علمی و آموزشی ایران با سایر کشورها بخشی از دیپلماسی فرهنگی آن است. ظرفیت‌های علمی شامل فراهم کردن امکان تبادل دانشجو و استاد بین دو کشور در قالب فرصت‌های مطالعاتی، همکاری‌های علمی و تحقیقاتی دانشجویان و دانشمندان دو کشور، برگزاری مسابقات و جشنواره‌های علمی مشترک، اعطای بورسیه برای جذب دانشجویان بین‌المللی از آذربایجان می‌شود.

د) ظرفیت‌های رسانه‌ای: رسانه‌ها و شبکه‌های تلویزیونی به زبان آذری از دیگر ابزارهای تقویت‌کننده قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان است. ظرفیت‌های رسانه‌ای شامل تولید سریال‌ها و فیلم‌های سینمایی مشترک، تولید محتوا به زبان آذری در فضای مجازی برای تقویت‌های پیوندهای تاریخی، فرهنگی و ...، تولید محتوا به زبان آذری و ترویج آن در آذربایجان، آموزش غذاهای ایرانی به زبان آذری و ترویج آن در آذربایجان است. به‌عنوان مثال، شبکه جهانی سحر

به زبان‌های مختلف از جمله ترکی آذربایجانی برنامہ پخش می‌کند.

سریال‌های ایرانی معمولاً در شبکه‌های تلویزیون آذربایجان پخش نمی‌شوند و از طریق نسخه‌های دیجیتال در دیسک و اینترنت توزیع می‌شوند. با این وجود، در سال ۲۰۰۸، سریال محبوب یوسف پیامبر به‌طور گسترده از تلویزیون آذربایجان پخش شد. فیلم‌ها و سریال‌های تلویزیونی نقش موثری در نزدیکی روابط آذربایجان و ایران دارند. وزارت فرهنگ ایران مهم‌ترین سازمان تبلیغی سینمای ایران در آذربایجان است (آمت‌بک^۱، ۲۰۲۱).

بعد اقتصادی

در بعد اقتصاد، ظرفیت‌های قدرت نرم ایران شامل صادرات، ترانزیت و گردشگری می‌شود.

الف) ظرفیت‌های صادراتی: از جمله ظرفیت‌های صادراتی ایران می‌توان به رایزنی برای توسعه بسترهای صادراتی به‌ویژه در حوزه کشاورزی، رایزنی برای هموارسازی مسیر سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در آذربایجان، توسعه مناطق آزاد در مناطق مرزی، توسعه بازارچه‌های محلی در مرز بین دو کشور، تأمین برخی محصولات کشاورزی و دامی آذربایجان اشاره کرد.

ب) ظرفیت‌های ترانزیتی: شامل همکاری مشترک در پروژه‌های انتقال انرژی، توسعه حمل و نقل و محورهای مواصلاتی به‌ویژه در مناطق مرزی و توسعه کریدورهای مناطق مرزی می‌شود.

ج) ظرفیت‌های گردشگری: ظرفیت‌های گردشگری می‌تواند به‌وسیله سیاست‌های مثبت جذب گردشگر، سیاست‌های مثبت پذیرش مهاجر از آذربایجان، توسعه خطوط ریلی و هوایی مسافربری بین ایران و آذربایجان، توسعه امکانات پزشکی و درمانی در مناطق مرزی تقویت شود.

- **سیاست‌های مثبت جذب گردشگر:** یکی از اقدامات مثبت ایران در زمینه جذب گردشگر از جمهوری آذربایجان، تسهیل رفت و آمد شهروندان جمهوری آذربایجان به ایران با لغو اخذ وادید از ابتدای سال ۲۰۱۰ است. این امر موجب تقویت تعاملات اجتماعی میان مردم دو کشور شد و انگیزه‌ای قوی برای شهروندان جمهوری آذربایجان در سفر به ایران و دیدار و معاشرت با ایرانیان در استان‌های شمالی و در پایتخت و سایر نقاط ایران شده است.

- **توسعه امکانات پزشکی و درمانی در مناطق مرزی:** یکی از سیاست‌های مثبت جذب گردشگر، توسعه گردشگری پزشکی در مناطق مرزی است. خدمات و مراقبت‌های پزشکی

^۱ Ametbek

در ایران در مقایسه با آذربایجان پیشرفته‌تر و ارزان‌تر است، به‌خصوص برای ساکنان جنوب آذربایجان که بدون روادید از مرز ایران عبور می‌کنند. یکی از مقامات سفارت جمهوری اسلامی ایران در جمهوری آذربایجان گزارش داد که در طول دوره صدور روادید موقت، ۸۰ درصد از اتباع آذربایجانی که برای دریافت ویزا اقدام کرده بودند، هدف از سفر خود را خدمات پزشکی در ایران عنوان کردند. این مقام سفارت بر این باور است که بر اساس این آمار، می‌توان گفت حدود هشتصد هزار آذربایجانی (در آن سال) برای مسائل بهداشتی به ایران سفر می‌کنند (ایمان‌زاده، ۲۰۲۲، مصاحبه‌ها).

بعد سیاسی

دیپلماسی سیاسی را می‌توان به دو شاخه ظرفیت‌های دیپلماسی و ژئوپلیتیک تقسیم کرد.

الف) ظرفیت‌های دیپلماسی: از نظر ایدئولوژیک، اسلام شیعه ایران بسیار قدرتمندتر از سکولاریسم خودکامه آذربایجان است (ایمان‌زاده، ۲۰۲۲، مصاحبه با کارشناسان آذربایجانی). از این‌رو، ظرفیت‌های دیپلماسی ایران در جمهوری آذربایجان را می‌توان با ترویج جذابیت‌های ایدئولوژیکی ساختار نظام سیاسی ایران (نظیر آرمان عدالت‌خواهی، استقلال‌طلبی، استکبار ستیزی، حمایت از مظلوم)، ارتباطات دیپلماتیک و حضور فعال‌تر در سیاست‌های منطقه قفقاز، بهره‌گیری از ظرفیت سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای (نظیر سازمان همکاری شانگهای، سازمان همکاری اسلامی، سازمان اکو)، برگزاری اجلاس‌های بین‌المللی و منطقه‌ای، فعالیت فعالان سیاسی و علمی قومی‌گرای آذری در ایران به‌منظور افزایش پیوند بین دو ملت، تقویت کرد.

ب) ظرفیت‌های ژئوپلیتیک: ظرفیت‌های ژئوپلیتیک ایران در جمهوری آذربایجان عبارتند از: هم‌جواری دو کشور، انزوای ژئوپلیتیکی آذربایجان در دسترسی به آب‌های آزاد، دو‌تکه بودن سرزمینی جمهوری آذربایجان به دلیل جدا بودن نخجوان از آن، مناقشه قره‌باغ و اختلاف با ارمنستان و جنبش‌های قومی برای احیای آزادی‌های مدنی و دینی در آذربایجان.

به‌طور کلی، تنگنای ژئوپلیتیکی آذربایجان به دلیل بسته بودن سرزمین و محصور بودن در خشکی، دو تکه بودن سرزمین، وابستگی به ایران در تامین نیازهای نخجوان، وسعت کم سرزمینی، اسلام‌ستیزی و سکولار بودن حکومت در یک کشور شیعی، استمرار تقابل با ارمنستان، تنش با برخی همسایگان، خفقان شدید امنیتی در فضای سیاسی داخلی، حضور جنبش جدایی

طلب آرامنه قره‌باغ و رواج فساد علنی مقامات حکومتی از جمله چالش‌های جمهوری آذربایجان است که باعث آسیب‌پذیری این کشور شده است (عباسی و همکاران، ۱۳۹۱).

لازم به توضیح است اگرچه جمهوری آذربایجان با تغییر در ژئوپلیتیک منطقه به دنبال حل ضعف‌های ژئوپلیتیکی خود از جمله مشکل دو تکه بودن سرزمینی است، اما در خلال این پژوهش، هنوز کریدور زنگه‌زور عملیاتی نشده و ممکن است با موانعی از طرف ایران و روسیه مواجه شود. زیرا به همان دلیل که روسیه گسترش ناتو به مرزهای غربی خود را نپذیرفت، نفوذ ناتو در منطقه قفقاز جنوبی را نیز تحمل نخواهد کرد.

روش تحقیق

مطالعه حاضر از لحاظ هدف توصیفی-همبستگی و از نظر گردآوری داده از نوع پیمایشی است. داده‌های تحقیق از دو روش کتابخانه‌ای و میدانی جمع‌آوری شدند. در بعد کتابخانه‌ای، ابتدا با مطالعه ادبیات تحقیق شامل افصلی و همکاران (۱۳۹۷)، بیگی و همکاران (۱۴۰۰) و ایمان‌زاده (۲۰۲۲) (مصاحبه‌ها با کارشناسان جمهوری آذربایجان)، شاخص‌های توسعه قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان استخراج شد که در بخش ۵ به آن‌ها پرداخته شد. سپس در بعد میدانی، این شاخص‌ها در قالب ۴۲ گویه در سه بعد؛ فرهنگی (با ظرفیت‌های ژئوکالچر، مذهبی، علمی و رسانه‌ای)، اقتصادی (با ظرفیت‌های صادراتی، ترانزیتی و گردشگری) و سیاسی (با ظرفیت‌های دیپلماسی و ژئوپلیتیک)، در قالب یک پرسشنامه تنظیم شدند که برای اعتبار محتوایی آن، از نظر دو نفر از اساتید استفاده شد. این پرسشنامه در اختیار ۳۷ کارشناس شامل اساتید و دانشجویان کارشناسی ارشد و دکتری در رشته‌های علوم سیاسی، روابط بین‌الملل، حقوق، امنیت ملی و جغرافیا از دانشگاه‌های علامه طباطبایی (ره)، عالی دفاع ملی، تهران و دانشگاه‌های افسری قرار گرفت و از آنان خواسته شد شدت اهمیت هر شاخص را با توجه به تاثیر آن بر اقتدار ایران در جمهوری آذربایجان با اعداد ۱ تا ۹ مشخص کنند (۱ خیلی کم، ۳ کم، ۵ متوسط، ۷ زیاد و ۹ خیلی زیاد). علاوه بر این، سه سوال پاسخ باز در مورد ظرفیت‌های قدرت نرم ایران و محدودیت‌های قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان (از دید آن‌ها) و این که آیا بعد از جنگ دوم قره‌باغ، قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان بیشتر شده یا کمتر شده، در پرسشنامه گنجانده شد. سوالات پاسخ باز در بخش‌های ۸ و ۹ این مطالعه تحلیل شده‌اند. اما تحلیل ۴۲ گویه پاسخ بسته با استفاده از نرم‌افزارهای SPSS و Smart PLS انجام شد که در ادامه ارائه می‌شود. شایان ذکر است که پایایی کلی سوالات پرسشنامه، با استفاده از روش آلفای کرونباخ با ضریب آلفای ۰/۹۵۹

یافته‌های توصیفی ابعاد قدرت نرم ایران

در این بخش، یافته‌های توصیفی حاصل از تحلیل ۴۲ گویه پاسخ بسته با استفاده از نرم‌افزار SPSS انجام شد که در جدول ۱ منعکس شده است. این جدول، متوسط شدت نظر پاسخ‌دهندگان به ظرفیت‌های فرهنگی، اقتصادی و سیاسی قدرت نرم ایران در آذربایجان را نشان می‌دهد.

- **بعد فرهنگی:** از نظر پاسخ‌دهندگان، از بین ظرفیت‌های ژئوکالچر، تاریخ و تمدن مشترک (۷/۴۹)، بیشترین اهمیت و ورزش‌های بومی و بازی‌های باستانی و محلی مشترک (۵/۷۶)، کمترین اهمیت را دارد. از بین ظرفیت‌های مذهبی، حضور اکثریت شیعه در جمهوری آذربایجان (۷/۴۶)، بیشترین تاثیر و حوزه‌های علمیه ایران و پذیرش طلاب خارجی (۶/۱۶) کمترین تاثیر را دارد. از نظر ظرفیت‌های علمی، تبادل دانشجو و استاد بین دو کشور در قالب فرصت‌های مطالعاتی (۶/۸۴) و برگزاری مسابقات و جشنواره‌های علمی مشترک (۶)، به ترتیب بیشترین و کمترین اثر را دارند. در بین ظرفیت‌های رسانه‌ای نیز تولید محتوا به زبان آذری در فضای مجازی برای معرفی جاذبه‌های گردشگری ایران (۷/۱۴) بیشترین تاثیر و آموزش غذاهای ایرانی به زبان آذری در آذربایجان (۶/۲۷) کمترین تاثیر را در اشاعه قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان دارد.

- **بعد اقتصادی:** یافته‌ها حاکی از آن است که از بین ظرفیت‌های صادراتی، توسعه مناطق آزاد در مناطق مرزی (۷/۰۵) بیشترین تاثیر و تامین برخی محصولات کشاورزی و دامی جمهوری آذربایجان (۶/۵۷) کمترین تاثیر را دارند. همچنین از بین ظرفیت‌های ترانزیتی، توسعه کریدورهای مناطق مرزی (۷/۳۲) و همکاری مشترک در پروژه‌های انتقال انرژی (۷/۰۳) بیشترین و کمترین تاثیر را دارند. از نظر پاسخگویان، از بین ظرفیت‌های گردشگری قدرت نرم ایران، توسعه امکانات پزشکی و درمانی در مناطق مرزی (۷/۱۱) و سیاست‌های مثبت پذیرش مهاجر از آذربایجان (۵/۷۶) بیشترین و کمترین تاثیر را در ایجاد جذابیت در بین مردم جمهوری آذربایجان دارند.

- **بعد سیاسی:** از بین ظرفیت‌های دیپلماسی قدرت نرم ایران، بهره‌گیری از ظرفیت سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای مشترک (۶/۴۹) بیشترین تاثیر و ترویج ساختار نظام سیاسی ایران (۵/۱۱) کمترین تاثیر را دارند. همچنین از بین ظرفیت‌های ژئوپلتیک شناسایی شده،

هم‌جواری دو کشور و عوامل ژئوپلیتیک (۷/۶۵)، بیشترین و استفاده از جنبش‌های قومی برای احیای آزادی‌های مدنی و دینی در آذربایجان (۶/۳)، کمترین تاثیر را در گسترش قدرت نرم ایران در آذربایجان دارند.

جدول ۱: میانگین شدت نظرهای پاسخگویان به ظرفیت‌های قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان

ظرفیت‌های فرهنگی	شاخص‌ها	متوسط اهمیت
الف) ظرفیت‌های ژئوکالچر	تاریخ و تمدن مشترک	۷/۴۹
	پیوندهای زبانی مشترک	۶/۷۶
	آیین‌ها و رسوم مشترک نظیر نوروز	۷/۰۲
	شعر و موسیقی مشترک	۶/۴۱
	هنرهای سنتی مشترک نظیر قالیبافی	۶/۱۱
	ورزش‌های باستانی و بازی‌های بومی و محلی مشترک	۵/۷۶
ب) ظرفیت‌های مذهبی	حضور اکثریت شیعه در جمهوری آذربایجان	۷/۴۶
	مذهب مشترک و مرکز شیعه بودن ایران	۷/۱۶
	علاقه شیعیان آذربایجان به زیارت زیارتگاه‌های مذهبی در ایران	۷/۱۴
	حضور مراجع تقلید در ایران و فقدان مرجع در آذربایجان	۶/۲۷
	حوزه‌های علمیه ایران و پذیرش طلاب خارجی	۶/۱۶
	جشن‌ها و سوگواری‌های مشترک نظیر عاشورا و اربعین	۶/۸۹
ج) ظرفیت‌های علمی	تبادل دانشجو و استاد بین دو کشور در قالب فرصت‌های مطالعاتی	۶/۸۴
	همکاری‌های علمی و تحقیقاتی دانشجویان و دانشمندان دو کشور	۶/۳۰
	برگزاری مسابقات و جشنواره‌های علمی مشترک	۶/۰۰
	اعطای بورسیه برای جذب دانشجویان بین‌المللی از جمهوری آذربایجان	۶/۵۷
د) ظرفیت‌های رسانه‌ای	تولید سریال‌ها و فیلم‌های سینمایی مشترک	۶/۳۲
	تولید محتوا به زبان آذری در فضای مجازی برای تقویت پیوندهای تاریخی، فرهنگی و ...	۶/۸۴

شناسایی و اولویت‌بندی ظرفیت‌های قدرت نرم ایران در ... / ۲۲۵

۷/۱۴	تولید محتوا به زبان آذری در فضای مجازی برای معرفی جاذبه‌های گردشگری ایران	
۶/۲۷	آموزش غذاهای ایرانی به زبان آذری و ترویج آن در آذربایجان	
متوسط اهمیت	شاخص‌ها	ظرفیت‌های اقتصادی
۶/۸۱	رایزنی برای توسعه بسترهای صادراتی به‌ویژه در حوزه کشاورزی	الف) ظرفیت‌های صادراتی
۶/۵۹	رایزنی برای هموارسازی سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در آذربایجان	
۷/۰۵	توسعه مناطق آزاد در مناطق مرزی	
۶/۸۹	توسعه بازارچه‌های محلی در مرز بین دو کشور	
۶/۵۷	تامین برخی محصولات کشاورزی و دامی آذربایجان	
۷/۰۳	همکاری مشترک در پروژه‌های انتقال انرژی	ب) ظرفیت‌های ترانزیتی
۷/۱۴	توسعه حمل و نقل و محورهای مواصلاتی به‌ویژه در مناطق مرزی	
۷/۳۲	توسعه کریدورهای مناطق مرزی	
۶/۷۶	سیاست‌های مثبت جذب گردشگر	ج) ظرفیت‌های گردشگری
۵/۷۶	سیاست‌های مثبت پذیرش مهاجر از آذربایجان	
۶/۹۷	توسعه خطوط ریلی و هوایی مسافربری بین ایران و آذربایجان	
۷/۱۱	توسعه امکانات پزشکی و درمانی در مناطق مرزی	
متوسط اهمیت	شاخص‌ها	ظرفیت‌های سیاسی
۵/۱۱	ترویج جذابیت‌های ایدئولوژیکی ساختار نظام سیاسی ایران	الف) ظرفیت‌های دیپلماسی
۶/۳۵	ارتباطات دیپلماتیک و حضور فعال‌تر در سیاست‌های منطقه قفقاز	
۶/۴۹	بهره‌گیری از ظرفیت سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای مشترک	
۶/۳۲	برگزاری اجلاس‌های بین‌المللی و منطقه‌ای	
۵/۵۴	فعالیت فعالان سیاسی و علمی قوم‌گرای آذری در ایران برای تحکیم پیوند	

دو ملت	
هم‌جواری دو کشور و عوامل ژئوپلیتیک	۷/۶۵
انزوای ژئوپلیتیکی آذربایجان در دسترسی به آب‌های آزاد	۷/۰۳
دو تکه بودن سرزمینی آذربایجان به دلیل جدا بودن نخجوان از آن	۶/۸۶
مناقشه قره‌باغ و اختلاف با ارمنستان	۶/۹۵
جنبش‌های قومی برای احیای آزادی‌های مدنی و دینی در آذربایجان	۶/۳۰

مدل‌یابی معادلات ساختاری

مدل‌یابی معادلات ساختاری (SEM)^۱ رویکردی جامع برای آزمون فرضیه‌ها درباره روابط متغیرهای مشاهده‌شده و مکنون است. پس از مشخص شدن پتانسیل‌های موجود در اشاعه قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان، در این بخش از مدل‌یابی معادلات ساختاری با استفاده از نرم‌افزار Smart PLS استفاده شده است.

مرحله اول: ارزیابی مدل اندازه‌گیری

برای سنجش همسانی درونی سازه‌ها از معیارهای پایایی آلفای کرونباخ و روش پایایی ترکیبی (CR)^۲ استفاده می‌شود که حداقل ضریب مناسب برای آن‌ها ۰/۷ است. برتری پایایی ترکیبی نسبت به آلفای کرونباخ در این است که پایایی سازه‌ها نه به صورت مطلق، بلکه با توجه به همبستگی سازه‌ها با یکدیگر، محاسبه می‌شود. همچنین در محاسبه آن، بارهای عاملی بزرگتر، اهمیت بیشتری دارند. همچنین روایی همگرا با استفاده از متوسط واریانس استخراج‌شده (AVE)^۳ بررسی می‌شود که حداقل ضریب مناسب آن ۰/۵ است. نتایج این سه معیار برای هر ۹ عامل در جدول ۲ گزارش شده است. چون اعداد آلفای کرونباخ، پایایی ترکیبی و میانگین واریانس استخراجی برای تمام متغیرهای پنهان در بازه قابل قبول قرار گرفته است، مناسب بودن پایایی و روایی همگرای مدل پژوهش تأیید می‌شود (ضریب آلفای کرونباخ برای ظرفیت‌های رسانه‌ای ۰/۶۹۵ محاسبه شد که به ۰/۷ نزدیک است).

¹ Structural Equation Modeling

² Composite Reliability

³ Average Variance Extracted

جدول ۲: معیارهای آلفای کرونباخ، پایایی ترکیبی و روایی همگرا برای ظرفیت‌های قدرت نرم ایران

ظرفیت‌های قدرت نرم ایران	ضریب آلفای کرونباخ ($\alpha \geq 0/7$)	ضریب پایایی ترکیبی ($0/7 \leq CR \leq 0/95$)	میانگین واریانس استخراجی ($AVE \geq 0/5$)
ژئوکالچر	۰/۸۸۹	۰/۸۹۵	۰/۶۴۵
مذهبی	۰/۹۳۰	۰/۹۴۳	۰/۷۳۹
علمی	۰/۹۳۷	۰/۹۳۸	۰/۸۴۳
رسانه‌ای	۰/۶۹۵	۰/۷۰۳	۰/۵۱۲
صادراتی	۰/۹۲۵	۰/۹۲۸	۰/۷۷۰
ترانزیتی	۰/۹۴۵	۰/۹۴۷	۰/۹۰۲
گردشگری	۰/۸۱۷	۰/۸۲۱	۰/۶۴۶
دیپلماسی	۰/۸۸۵	۰/۹۱۴	۰/۶۹۱
ژئوپلیتیک	۰/۸۳۰	۰/۸۴۸	۰/۵۹۶

معیار دیگر، معیار روایی واگرایی^۱ فورنل و لارکر (۱۹۸۱) است که میزان ارتباط هر سازه با شاخص‌هایش (که همان جذر AVE است) در مقایسه با ارتباط آن سازه با سایر سازه‌ها را می‌سنجد. روایی واگرایی وقتی در سطح قابل قبول است که مقدار جذر AVE برای هر سازه بیشتر از واریانس اشتراکی آن سازه با سازه‌های دیگر (مربع مقدار ضرایب همبستگی بین سازه‌ها) در مدل باشد. بررسی این امر به وسیله یک ماتریس صورت می‌پذیرد که خانه‌های این ماتریس حاوی مقادیر ضرایب همبستگی بین سازه‌ها و جذر مقادیر AVE مربوط به هر سازه است. این مدل در صورتی روایی واگرایی قابل قبولی دارد که اعداد مندرج در قطر اصلی از مقادیر موجود

¹ Discriminant Validity

در سطر آن بیشتر باشد.

نتایج جدول روایی و اگر در جدول ۳ منعکس شده است. طبق این جدول، مقادیر روی قطر اصلی ماتریس از همه مقادیر موجود در سطر مربوطه بزرگتر است. تنها در مورد سازه گردشگری مقدار جذر AVE (۰/۸۰۴) از همبستگی آن با سازه دیپلماسی (۰/۸۳۴) کمتر است که می‌توان از آن اغماض کرد. بنابراین می‌توان گفت روایی و اگر ای مدل تحقیق در سطح قابل قبولی تایید می‌شود.

جدول ۳: روایی و اگر ای سازه‌های تحقیق با استفاده از ماتریس فورنل و لارکر

ترانزیتی	گردشگری	علمی	مذهبی	رسانه	ژئوپلیتیک	ژئوکالچر	صادرات	دیپلماسی	جذر AVE
								۰/۸۳۱	دیپلماسی
							۰/۸۷۸	۰/۶۱۳	صادرات
						۰/۸۰۳	۰/۴۲۲	۰/۶۶۵	ژئوکالچر
					۰/۷۷۲	۰/۱۸۶	۰/۴۳۴	۰/۵۶۶	ژئوپلیتیک
				۰/۷۱۵	۰/۵۱۴	۰/۲۳۳	۰/۵۵۷	۰/۵۲۲	رسانه
			۰/۸۶۰	۰/۳۹۵	۰/۵۴۷	۰/۲۵۹	۰/۲۵۵	۰/۴۳۴	مذهبی
		۰/۹۱۸	۰/۴۱۴	۰/۵۴۷	۰/۵۳۰	۰/۵۳۴	۰/۴۵۱	۰/۷۶۶	علمی
	۰/۸۰۴	۰/۶۸۹	۰/۳۵۱	۰/۶۲۷	۰/۵۲۱	۰/۶۷۰	۰/۶۲۱	۰/۸۳۴	گردشگری
۰/۹۵۰	۰/۸۷۵	۰/۶۰۶	۰/۲۶۴	۰/۵۴۴	۰/۴۹۴	۰/۵۶۳	۰/۶۵۴	۰/۷۵۰	ترانزیتی

مرحله دوم: تحلیل عاملی تاییدی

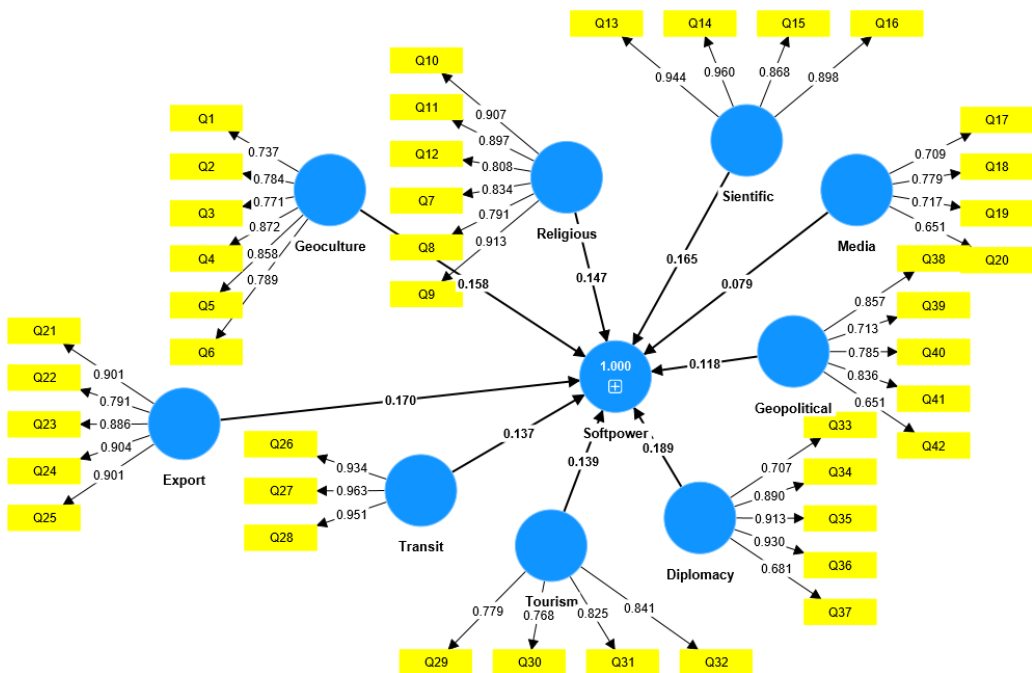
روش تحلیل عاملی تاییدی، تطابق بهینه ساختارهای عاملی مشاهده شده و نظری را برای مجموعه داده‌ها آزمون می‌کند. برای ارزیابی میزان دقت مدل اندازه‌گیری بایست میزان برازش متغیرها برای هر عامل (تحلیل عاملی تاییدی مرتبه اول) و میزان برازش عوامل برای سازه‌ها (تحلیل عاملی مرتبه دوم) مورد ارزیابی قرار گیرد.

شکل ۱، تحلیل عاملی تاییدی مرتبه دوم را نشان می‌دهد. هدف از تحلیل عاملی مرتبه دوم، سنجش تاثیر ظرفیت‌های شناسایی شده بر ارتقای قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان است. همان‌طور که مشاهده می‌شود هیچ‌یک از بارهای عاملی متغیرهای مشاهده‌پذیر (شامل ۴۲ گویه

پرسشنامه) کمتر از ۰/۴ نیست، پس هیچ سوالی از پرسشنامه حذف نمی‌شود. بنابراین روایی سوالات و سازه‌های پرسشنامه تایید می‌شود.

همچنین جدول ۴، نتایج حاصل از تحلیل مسیر را همراه با مقدار احتمال معناداری آن‌ها نشان می‌دهد. از آنجایی که مقدار احتمال برای همه ضرایب مسیر صفر به دست آمده است، همه مسیرها معنادار هستند؛ یعنی فرضیه‌های تحقیق مبنی بر اثرگذاری ظرفیت‌های شناسایی شده بر قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان تایید می‌شود.

با توجه به ضرایب مسیر به دست آمده در شکل ۱، به ترتیب ظرفیت‌های دیپلماسی (۰/۱۸۹)، صادراتی (۰/۱۷۰)، علمی (۰/۱۶۵)، ژئوکالچر (۰/۱۵۸)، مذهبی (۰/۱۴۷)، گردشگری (۰/۱۳۹)، ترانزیتی (۰/۱۳۷)، ژئوپلیتیک (۰/۱۱۸) و رسانه‌ای (۰/۰۷۹) در توسعه قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان موثر هستند.

شکل ۱: اندازه‌گیری مدل تحقیق در حالت مدل استاندارد

جدول ۴: آزمون معناداری ضرایب مسیر مدل تحقیق (اعداد داخل پرانتز، انحراف معیار هستند).

ظرفیت x	ضریب مسیر ظرفیت x بر قدرت نرم ایران	آماره T	مقدار احتمال (P -value)
ژئوکالچر	۰/۱۵۸ (۰/۰۲۶)	۶/۰۲۳	۰/۰۰۰
مذهبی	۰/۱۴۷ (۰/۰۲۳)	۶/۴۰۲	۰/۰۰۰
علمی	۰/۱۶۵ (۰/۰۱۵)	۱۱/۰۰۵	۰/۰۰۰
رسانه‌ای	۰/۰۷۹ (۰/۰۱۴)	۵/۸۰۶	۰/۰۰۰
صادراتی	۰/۱۷۰ (۰/۰۲۲)	۷/۸۵۹	۰/۰۰۰
ترانزیتی	۰/۱۳۷ (۰/۰۰۸)	۱۶/۲۰۲	۰/۰۰۰
گردشگری	۰/۱۳۹ (۰/۰۱۱)	۱۲/۳۳۵	۰/۰۰۰
دیپلماسی	۰/۱۸۹ (۰/۰۱۱)	۱۷/۷۹۹	۰/۰۰۰
ژئوپلیتیک	۰/۱۱۸ (۰/۰۱۸)	۶/۵۲۹	۰/۰۰۰

پیامدهای مناقشه قره‌باغ بر قدرت نرم ایران

وجه دیگر قدرت نرم ایران، مواضع ایران در جریان مناقشه قره‌باغ بین ارمنستان و آذربایجان است. به دلیل منافع پیچیده امنیتی ایران در منطقه قفقاز جنوبی، موضع ایران همواره دعوت دو کشور به خویشن‌داری و اعلام آمادگی برای میانجی‌گری برای حل بحران از طریق گفتگو و دیپلماسی بوده است. مقامات آذربایجانی به واسطه‌ی این‌که کشور خود را دومین کشور بزرگ جهان تشیع می‌دانند و همچنین به واسطه نزدیکی قومی و تاریخی با ایران، انتظار دارند ایران، همانند ترکیه، از هم‌کیشان و هم‌زبانان آذری خود در برابر ارمنستان بی‌چون و چرا حمایت کند.

اما ظرافت‌ها و واقعیت‌های دیپلماسی منطقه‌ای و سیاست‌های غرب‌گرایانه دولت جمهوری آذربایجان موجب شده که ایران موضعی بینابین اتخاذ کند و نقشی «میانجی‌گرایانه» بین دو همسایه خود ایفا کند (نوریان و گودرزی، ۱۴۰۰).

در این ارتباط می‌توان به نشست سران وقت سه کشور ایران، جمهوری آذربایجان و ارمنستان در تهران در سال ۱۹۹۲ اشاره کرد که در آن بیانیه‌ای در راستای چگونگی حل‌وفصل بحران به امضای سران سه کشور رسید. در این نشست، با امضای سندی تمامیت ارضی جمهوری آذربایجان توسط ارمنستان به رسمیت شناخته شد، اما با خبر اشغال ناگهانی شهرهای لاپین و شوشا در جمهوری آذربایجان توسط نیروهای ارمنی، مذاکرات ناتمام ماند (غفاری و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۰۰). همچنین در اوت ۲۰۰۳ زمانی که نیروهای ارمنی به شهر کلباجار رسیدند، ایران در ابتدا با ارسال تلگرافی به وزارت امور خارجه ارمنستان این اقدام را تهاجم قلمداد کرد. با پیش‌روی بیشتر ارمنستان، ایران به‌طور مستقیم وارد مداخله نظامی شد و نیروهای آن با عبور از رود ارس، در حریم کشور جمهوری آذربایجان مستقر شدند تا از پیش‌روی‌های بیشتر نیروهای ارمنی جلوگیری کنند (نوریان و گودرزی، ۱۴۰۰).

روایت‌های کارشناسان آذربایجانی نیز حاکی از آن است که در طول جنگ اول قره‌باغ، ایران ۴۰۰۰ آذربایجانی ساکن زنگیلان - منطقه‌ای هم مرز با ایران که قبلاً اشغال شده بود - را از نیروهای مسلح ارمنستان نجات داد و از یک قتل عام جلوگیری کرد. بر اساس این روایت، نیروهای ایرانی در مرز آذربایجان به سمت نیروهای ارمنی تیراندازی کردند تا جلوی پیش‌روی آن‌ها به سمت جمعیت غیرنظامی را بگیرند و بر روی رودخانه ارس پلی برای خروج آذربایجانی‌ها به ایران احداث کردند. این روایت به تایید حکمت حاجی‌اف مشاور رئیس جمهور آذربایجان رسیده است. روایت دیگری نیز مبنی بر حضور مستشاران نظامی ایران در کنار آذربایجان در جریان جنگ اول قره باغ مطرح است ولی صحت آن مشخص نیست (ایمان‌زاده، ۲۰۲۲، مصاحبه با کارشناسان).

کمک ایران به آوارگان آذربایجانی نیز داستانی مشهور است. در نتیجه جنگ اول قره‌باغ، حدود ششصد هزار نفر از سرزمین‌های اشغالی آذربایجان آواره شدند (کمیتة دولتی امور پناهندگان و آوارگان داخلی جمهوری آذربایجان).^۱ در اوایل دهه ۱۹۹۰، دولت آذربایجان توان تامین نیازهای

¹ State Committee for Affairs of Refugees and Internally Displaced Persons of the Republic of Azerbaijan, n.d.

مالی بسیاری از پناهندگان را نداشت. جمهوری اسلامی ایران برای شرایطی که در آن کمک‌های خارجی مورد نیاز است، سازوکارهای نهادی از جمله کمیته امداد امام خمینی (ره) و جمعیت هلال احمر ایران را پیش‌بینی کرده است (شاهین و سیدی‌اصل، ۲۰۲۰). جمهوری اسلامی ایران عمدتاً از طریق کمیته امداد امام خمینی (ره) برای اردوگاه‌های آوارگان آذربایجانی غذا و سایر نیازهای اولیه را فراهم می‌کرد (ایمان‌زاده، ۲۰۲۲، مصاحبه با کارشناسان).

بنابراین، ایفای نقش ایران به‌عنوان میانجی در مناقشه اول قره‌باغ، با اعلام مواضع صریح در حمایت جمهوری آذربایجان و ممانعت از کشتار مردم آذربایجان، موجب تحکیم قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان شد.

جنگ دوم قره‌باغ که به عنوان جنگ ۴۴ روزه نیز شناخته می‌شود، وضع درگیری قره‌باغ کوهستانی را که به مدت ۲۷ سال متوقف شده بود، تغییر داد. این جنگ با بازپس‌گیری بیشتر مناطق اشغال شده قبلی از جمله بخش قابل توجهی از منطقه خودمختار قره‌باغ کوهستانی سابق و کنترل آذربایجان بر این مناطق پایان یافت.

از نظر کارشناسان آذربایجانی، اقدامات جمهوری اسلامی ایران در جنگ دوم قره‌باغ مثبت تلقی نشد. این برداشت منفی از موارد زیر ناشی شده است؛

۱. حمایت احتمالی ایران از ارمنستان که با اعتراضات گسترده در استان‌های آذربایجان ایران مبنی بر توقف کمک‌های ایران با ارمنستان، مرز ایران و ارمنستان بسته شد.

۲. تصمیم جمهوری اسلامی برای استقرار نیروها در مناطق نزدیک به مرز آذربایجان در بحبوحه جنگ این تصور را ایجاد کرد که ایران از پیشرفت درگیری ناراضی است. از آنجایی‌که آذربایجان طرف برنده بود، حرکات مشکوک ایران به حاکمان سیاسی آذربایجان هشدار داد و باعث خشم عمومی آذربایجان شد.

۳. این جنگ، چهره مثبتی از اسرائیل در آذربایجان بر جای گذاشت، به‌نحوی‌که پرچم اسرائیل در زمان جنگ کنار پرچم آذربایجان و ترکیه در اماکن عمومی به اهتزاز درآمد. زیرا اسرائیل به آذربایجان تسلیحات ارسال کرد و تجهیزات نظامی آن، به ویژه هواپیماهای بدون سرنشین، در میدان نبرد علیه ارمنستان استفاده شد.

۴. جمهوری اسلامی باید نقش دیپلماتیک فعال‌تری در این جنگ غیرمنتظره می‌داشت. ایران با پای‌بندی به بی‌طرفی دیپلماتیک و صدور بیانیه‌های مبهم، نه انتظارات آذربایجان و نه

انتظارات ارمنستان را برآورده نکرد. اگرچه ایران اعلام کرد که از تمامیت ارضی آذربایجان حمایت می‌کند، مردم آذربایجان در انتظار حمایت همه جانبه ایران حداقل در شکلی از همبستگی مذهبی بودند (ایمان‌زاده، ۲۰۲۲، مصاحبه با کارشناسان).

همچنین از نظر کارشناسان ایرانی مصاحبه شده در این تحقیق، جنگ دوم قره‌باغ پیامدهایی در پی داشت:

۵. نزدیکی مواضع دولتمردان آذربایجان به رژیم صهیونیستی و غرب و ترکیه و نفوذ این بازیگران در آذربایجان،

۶. انفعال فرهنگی و سیاسی ایران در جمهوری آذربایجان و برداشت بد از اقدامات انفعالی ایران،
۷. بیشتر شدن فعالیت جریان نفوذی پانترک،

۸. شدت گرفتن تبلیغات ضد ایرانی و رشد احساسات ضد ایرانی در برخی محافل آذربایجانی،
۹. اعمال محدودیت‌های بیشتر روی تعاملات فرهنگی و مذهبی ایران و کنترل شدیدتر روی گروه‌های مذهبی شیعی.

از این‌رو، می‌توان گفت که جنگ دوم قره‌باغ (برخلاف جنگ اول)، جاذبه ایران را در بین مردم جمهوری آذربایجان تضعیف کرد.

۹- محدودیت‌های قدرت نرم ایران در آذربایجان

علیرغم برخورداری ایران از ظرفیت‌های قدرت نرم، این قدرت توسط عوامل خاصی در جمهوری آذربایجان محدود شده است. این محدودیت‌ها از تاثیرگذاری قدرت نرم ایران و از جذابیت‌های آن می‌کاهد. برخی از این محدودیت‌ها را می‌توان به صورت زیر دسته‌بندی کرد:

- **کم‌توجهی به دین:** پس از فروپاشی شوروی، آذربایجان برخلاف کشورهای مسلمان دیگر، افزایش چشم‌گیری در دینداری تجربه نکرد. سطح پایین‌گرایش مذهبی متأثر از افکار میرزا فتحعلی آخوندزاده (۱۸۱۲-۱۸۷۸ م.)، یکی از اولین و صریح‌ترین خداناباوران در جهان اسلام، است (سویتوچوفسکی^۱، ۲۰۰۲؛ شهبازوف، ۲۰۲۱). آخوندزاده نظریه پرداز ناسیونالیسم جدید و تفکیک مطلق سیاست از شریعت است. بنابراین، چشم‌انداز سیاست‌های قدرت نرم ایران

¹ Swietochowski

در آذربایجان عالی نیست، زیرا جامعه آذربایجان عموماً مذهبی نیستند (ولیوف^۱، ۲۰۱۸). دین‌داری در میان مردم آذربایجان در مقایسه با دوران تسلط کمونیسم تقریباً کم‌رنگ شده و به همان نسبت، مولفه‌های قومیتی و زبانی در این کشور اهمیت یافته است (نوریان و گودرزی، ۱۴۰۰). تنها حدود ۲۰ درصد از آذربایجانی‌ها مذهب را در زندگی خود «بسیار مهم» می‌دانند و بازدید از مساجد در آذربایجان در مقایسه با ترکیه، عراق و ایران در کمترین میزان قرار دارد (مرکز تحقیقاتی پیو، ۲۰۱۸).^۲ از این رو جمهوری اسلامی ایران در نفوذ ایدئولوژیک در این کشور چندان کامیاب نبود (نوریان و گودرزی، ۱۴۰۰).

- **عامل زبان:** زبان آذری مشترک بین ایران و آذربایجان، اگرچه می‌تواند یکی از مولفه‌های نفوذ قدرت نرم ایران در آذربایجان باشد، اما تبدیل به یک چالش برای ایران شده و موجب واگرایی در روابط دو کشور شده است. نگرانی ایران در استفاده جمهوری آذربایجان از عامل زبان برای همگرایی با آذری‌های ایران در تقویت آرمان ایجاد «آذربایجان واحد» است (نوریان و گودرزی، ۱۴۰۰).

- **نفوذ وهابیت و عربستان سعودی:** اگرچه عربستان سعودی از نظر جغرافیایی با آسیای مرکزی هیچ ارتباط سرزمینی ندارد، گسترش نفوذ ایران در این منطقه سبب تحریک این کشور به حضور در منطقه شده است. توزیع قرآن، احیای مساجد و ساخت مدارس اسلامی، نهادهای رسمی روحانیون و مفتی‌ها، فرستادن جوانان مستعد به عربستان برای آموزش و القای عقاید وهابی، پیشنهاد بورس‌های تحصیلی به جوانان، ایجاد سازمان‌های مذهبی و کمک به شکل‌گیری جنبش‌ها و سازمان‌های سیاسی-اسلامی، برخی از اقدامات عربستان برای تاثیرگذاری در منطقه است (اخوان کاظمی، ۱۳۹۰: ۲۶). لذا عربستان سعودی و ترکیه سعی در انتشار نسخه‌های خود از اسلام با گرایش‌های سلفی، حنفی و تصوف را دارند. دفتر رادیو اروپای آزاد در آذربایجان گزارش داده که دولت آذربایجان سیاست‌هایی برای تبدیل آذربایجانی‌ها به مسلمانان سنی دارد.^۳ افزایش نفوذ اسلام سنی در آذربایجان، تاثیر قدرت

¹ Valiyev

² Pew Research Center. (2018). How religious commitment varies by country among people of all ages [Report]. <https://www.pewforum.org/2018/06/13/how-religious-commitment-varies-bycountry-among-people-of-all-ages/>

³ Azərbaycan sünni ölkəsinə çevrilir? [Is Azerbaijan turning into a Sunni country?] (2017). Azadlıq Radiosu. <https://www.azadliq.org/a/azerbaycansunni-olkesine-cevrilir/28337710.html>

نرم مذهبی ایران را کم می‌کند.

- سیاست‌های مقابله‌ای دولت آذربایجان: سیاست‌های غیردینی و غرب‌گرایانه دولت جمهوری آذربایجان، همواره منتقدانی در داخل این کشور داشته است. نخبگان سیاسی جمهوری آذربایجان نگران بهره‌گیری ایران از عامل مذهب برای تحریک هویت دینی این کشور و ایجاد چالش برای نظام سیاسی این کشور هستند (نوریان و گودرزی، ۱۴۰۰). از این‌رو آذربایجان دست به اقداماتی ضد دین زده است که برخی از آن‌ها عبارتند از:
- ممنوعیت تبلیغ دین در آذربایجان: در سال ۲۰۰۲، اکثر مدارس و موسسات مذهبی وابسته به ایران، توسط دولت آذربایجان بسته شد (شهبازوف، ۲۰۲۱). سیاست‌گذاران این کشور الحاقیه‌ای را بر قانون عقاید مذهبی ۱۹۹۶ تصویب کردند که طبق آن فعالیت‌های خارجی‌ان و افراد غیرشهروند با نیت تبلیغات مذهبی ممنوع شد (نوریان و گودرزی، ۱۴۰۰). طی سه سال اخیر، دولت آذربایجان کنترل خود را بر مساجد آذربایجان تقویت کرده و مبلغان تحصیل کرده جمهوری اسلامی ایران را با افراد نزدیک به حکومت خود جایگزین کرده است (ایمان‌زاده، ۲۰۲۲).
- ممنوعیت تحصیل دین در خارج از آذربایجان: برخی تغییرات در قانون اساسی آذربایجان اعمال شده است که افراد را از تحصیل دین در خارج از کشور و برگزاری یا شرکت در مراسم مذهبی دسته جمعی منع می‌کند (شهبازوف، ۲۰۲۱).
- ممنوعیت حجاب و عزاداری در مدارس: دولت آذربایجان حجاب را برای کودکان در مدارس ممنوع کرده است. همچنین کمیته دولتی امور خانواده، زنان و کودکان، قانونی را پیشنهاد کرده که کودکان آذربایجانی را از شرکت در مراسم عاشورا منع می‌کند.^۱
- ممنوعیت برپایی عزاداری‌های مذهبی: سال‌های پیش مراسم عزاداری حضرت اباعبدالله الحسین (علیه‌السلام) به طور گسترده در جمهوری آذربایجان برگزار می‌شد؛ تا جایی که در سال ۲۰۱۷، رهبر جمهوری اسلامی ایران خطاب به رئیس‌جمهور آذربایجان فرمود: «مراسم باشکوه امسال در ماه محرم، نمونه‌ای از ایمان راسخ در بین مردم آذربایجان بود». در چند

¹ Shiryev, Z. (2017). Azerbaijan wrestles with rising Iranian influence. *Eurasianet*. <https://eurasianet.org/azerbaijan-wrestles-with-rising-iranian-influence>

سال اخیر، با تمهیدات امنیتی اجازه عزاداری و تعزیه در مساجد داده نشد. عمده‌ترین دلیل ممنوعیت برگزاری مراسم عزاداری در آذربایجان، ترس و وا همه دولت‌مردان از گسترش نفوذ جمهوری اسلامی ایران و تشیع در این کشور است. دولت آذربایجان تصور می‌کند که در صورت انسجام بین شیعیان از طریق تجمع در مساجد و هیات‌های مذهبی، حاکمیت الهام علیف و جایگاه لیبرالیسم در منطقه قفقاز به خطر می‌افتد؛ لذا دولت مقابله جدی با عزاداری را در دستور کار قرار داده تا از بروز این‌گونه حوادث جلوگیری کند.^۱

بحث و نتیجه‌گیری

در این مطالعه به شناسایی ظرفیت‌های قدرت نرم ایران در آذربایجان و تأثیر جنگ دوم قره‌باغ بر قدرت نرم ایران در چارچوب روابط ایران و آذربایجان پرداخته شد. نتایج این تحقیق نشان داد که اهرم‌ها و ظرفیت‌های دیپلماسی فرهنگی، اقتصادی و سیاسی فراوانی بین ایران و آذربایجان برای شکل‌دهی به هویتی مشترک مهیا است. برای رسیدن به این هدف، توجه ویژه سیاست‌گذاران لازم است.

با مطالعه ادبیات تحقیق، ظرفیت‌های قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان شامل سه بُعد فرهنگی، اقتصادی و سیاسی در نه ظرفیت شناسایی شد که این ۹ ظرفیت در ۴۲ شاخص (گویه) دسته‌بندی شد. از نظر کارشناسان؛

- اولویت‌بندی ظرفیت‌های قدرت نرم ایران عبارتند از: ظرفیت‌های دیپلماسی، صادراتی، علمی، ژئوکالچر، مذهبی، گردشگری، ترانزیتی، ژئوپلیتیک و رسانه‌ای.
- در بُعد فرهنگ؛ از بین ظرفیت‌های ژئوکالچر، تاریخ و تمدن مشترک، از بین ظرفیت‌های مذهبی، حضور اکثریت شیعه در جمهوری آذربایجان، از نظر ظرفیت‌های علمی، تبادل دانشجو و استاد بین دو کشور در قالب فرصت‌های مطالعاتی، در بین ظرفیت‌های رسانه‌ای، تولید محتوا به زبان آذری در فضای مجازی برای معرفی جاذبه‌های گردشگری ایران بیشترین تأثیر را در اشاعه قدرت نرم ایران در آذربایجان دارد.
- در بُعد اقتصاد؛ از بین ظرفیت‌های صادراتی، توسعه مناطق آزاد در مناطق مرزی، از بین ظرفیت‌های ترانزیتی، توسعه کریدورهای مناطق مرزی، از بین ظرفیت‌های گردشگری،

^۱ رعنائی، مراد (۱۴۰۲). چرا جمهوری آذربایجان عزاداری امام حسین (علیه‌السلام) را ممنوع کرده است؟

توسعه امکانات پزشکی و درمانی در مناطق مرزی بیشترین تاثیر را در ایجاد جذابیت در بین مردم جمهوری آذربایجان دارند.

- در بُعد سیاست؛ از بین ظرفیت‌های دیپلماسی، بهره‌گیری از ظرفیت سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای مشترک برای تقویت همکاری‌ها، از بین ظرفیت‌های ژئوپلیتیک، هم‌جواری دو کشور و تاثیر عوامل ژئوپلیتیک، بیشترین تاثیر را در گسترش قدرت نرم ایران در جمهوری آذربایجان دارند.

لازم به ذکر است که قدرت نرم ایران در تمامی اشکال آن با محدودیت‌هایی مواجه است. به عنوان مثال، بخش نسبتاً عمده‌ای از آذربایجان مذهب را مهم نمی‌دانند که این امر احتمال تأثیرپذیری از آن را کاهش می‌دهد. علاوه بر این، سیاست‌های مقابله‌ای دولت آذربایجان در ایجاد محدودیت‌هایی برای تبلیغات مذهبی (توسط ایران) در آذربایجان است (ایمان‌زاده، ۲۰۲۲). حکومت جمهوری آذربایجان اجازه دخالت دین به حوزه سیاست را نمی‌دهد. لذا از نفوذ ایدئولوژی صدور انقلاب اسلامی ایران در کشور خود به شدت هراس دارد. از این‌رو، به ایران اجازه فعالیت و تبلیغات در حوزه‌ی مذهب را نمی‌دهد و با وجود مذهب مشترک بین دو ملت، ایران نتوانسته از این ظرفیت در جهت پیوند بین دو ملت استفاده کند (میرفخرایی و بندپی، ۱۳۹۶). البته حکومت آذربایجان با تبلیغات اسلام سنی توسط ترکیه و عربستان سعودی مشکلی ندارد.

در ادامه، چگونگی تأثیرپذیری قدرت نرم ایران از جنگ دوم قره‌باغ مورد بحث قرار گرفت. کارشناسان ایرانی و آذربایجانی توافق دارند که با جنگ دوم قره‌باغ، قدرت نرم ایران تضعیف شده است، زیرا مخالفان منطقه‌ای ایران حضور نظامی و اعتبار خود را تقویت کردند و اتحاد آذربایجان با ترکیه و اسرائیل به سطح جدیدی ارتقا یافت. همچنین عدم حمایت دیپلماتیک مشخص ایران از آذربایجان، گمانه‌زنی‌ها در مورد کمک ایران به ارمنستان و حمایت برخی از جنبش‌های پان-ترکیسم در ایران از جمهوری آذربایجان بود. لازم به ذکر است که روابط جمهوری آذربایجان و ایران پیچیده است و قدرت نرم تنها یکی از ابعاد آن است. یقیناً قدرت نرم ایران در آذربایجان نه می‌تواند کل سیاست ایران در قبال آذربایجان و نه روابط آذربایجان و ایران را به‌طور کامل توضیح دهد. لذا حمایت علنی ایران از آذربایجان در جنگ دوم قره‌باغ دلایل متعددی دارد که به دو دلیل واضح آن اشاره می‌شود:

- همکاری نظامی آذربایجان با رژیم صهیونیستی: همکاری واضح و آشکار نظامی

جمهوری آذربایجان با اسرائیل، ایران را از حمایت علنی از آذربایجان بازداشت. از طرفی این مطلب برای ایران قابل پیش‌بینی بود که در صورت پیروزی آذربایجان در جنگ، مقامات آذربایجانی بیش از پیش در تصمیمات خود تحت تاثیر خواسته‌های اسرائیل و آمریکا در راستای محدود کردن قدرت ایران قرار خواهند گرفت.

- **پیش‌بینی تغییرات در مرزها و ژئوپلیتیک منطقه:** با اندکی پیش‌روی آذربایجان در جنگ، سیاست‌های خصمانه دولت‌مردان آذربایجان در تغییر مرزها برای ایران واضح و آشکار شد. ممانعت از ورود کامیون‌داران ایرانی به مسیرهای ارتباطی با ارمنستان شاهدهی بر این مدعا است. لذا ایران با برگزاری مانورهای نظامی در نزدیکی مرزهای شمالی سعی در ارسال پیام‌های هشدار آمیز در خصوص تغییر مرزها به دولت آذربایجان داشت که این اقدامات تا حدودی ثمربخش بود.

البته ممکن است بعد از جنگ دوم قره‌باغ، ایران سیاست‌های جدیدی را برای توسعه قدرت نرم خود در پیش بگیرد. اولین نمونه از جهت‌گیری سیاسی قدرت نرم ایران، توجه ویژه به شهدای آذربایجان است. به‌عنوان مثال، توجه ایران به یادواره سرلشکر پولاد هاشموف است. وی در جریان درگیری در مرز ارمنستان و آذربایجان در ژوئیه ۲۰۲۱ کشته شد و از سوی مردم آذربایجان به عنوان یک قهرمان ملی شناخته می‌شود. در ۲۹ آوریل ۲۰۲۱، سفیر ایران در آذربایجان با حضور در منزل پولاد هاشموف، با اعضای خانواده وی دیدار کرد و نشان قاسم سلیمانی را به خانواده هاشموف اعطا کرد^۱ (ایمان‌زاده، ۲۰۲۲، مصاحبه با کارشناسان آذربایجانی).

در پایان باید گفت بین مردم جمهوری آذربایجان و ایران اشتراک‌های تاریخی، فرهنگی، قومی و مذهبی ویژه‌ای وجود دارد که موجب پیوند بین دو ملت شده است. اگرچه دولت جمهوری آذربایجان از این اشتراکات در جهت دامن‌زدن به تحرکات تجزیه‌طلبانه سوء استفاده می‌کند و با اقداماتی نظیر ارتباط مستقیم با دشمنان مسلمانان (به‌خصوص شیعیان)، منع تردد کامیون‌داران ایرانی از خاک آزاد شده آذربایجان بعد از جنگ دوم قره‌باغ، اقدامات ضد دینی نظیر ممنوعیت حجاب، ممنوعیت برگزاری مراسمات عزاداری سیدالشهدا (علیه‌السلام)، اقدامات ترویج یهودیت

¹ İran səfiri şəhid general Polad Həşimovun ailəsini ziyarət edib – “Qasım Süleymani” medalı təqdim edib (Foto) [Iranian ambassador visited martyred general Polad Hashimov's family – He introduced the medal of Qassem Souleimani (Photo)]. (2021). Azpost.info. <https://azpost.info/iran-s-%C9%99firis-%C9%99hid-general-polad-h-%C9%99simovun-ail-%C9%99siniziyar-%C9%99t-edib/>

در جمهوری آذربایجان مانند به صدا در آوردن زنگ مدرسه یهودی در ابتدای سال تحصیلی و خواندن صلوات مخصوص یهودیت در استقبال از نخست وزیر رژیم صهیونیستی، در جهت تضعیف پیوندهای بین دو ملت ایران و آذربایجان گام برداشته‌اند، اما دولت ایران با اقداماتی نظیر لغو روادید ورود برای مردم جمهوری آذربایجان درصدد تقویت پیوندهای بین دو ملت است.

با توجه به نتایج پژوهش پیشنهاد می‌شود جمهوری اسلامی ایران از طریق به‌کارگیری راهبردهایی نظیر تقویت دیپلماسی عمومی، توسعه گردشگری و صنعت توریسم (با توجه به توجیه اقتصادی داشتن برای مردم جمهوری آذربایجان)، تقویت ظرفیت‌های گردشگری پزشکی، بورس دانشجویان و تبادلات علمی و دانشگاهی، تاکید بر فرهنگ و ارزش‌های دینی مشترک، تحکیم وحدت بین اقوام ایرانی و آذربایجانی، همگرایی منطقه‌ای و تکیه بر قدرت نفت و گاز، تصویرسازی مثبت از مردم ایران و فرهنگ ایرانی از طریق ظرفیت‌های رسانه‌ای، تنش‌زدایی و پیش‌برد صلح و امنیت در سطح منطقه قفقاز جنوبی در جهت تقویت وجهه ایران و ایجاد جذابیت برای مردم جمهوری آذربایجان استفاده کند.

فهرست منابع

- اخوان کاظمی، مسعود (۱۳۹۰). دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در آسیای مرکزی؛ فرصت‌ها، چالش‌های پیش‌رو، *مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، ۳۰ (۷۴)، ۳۰-۱.
- افضل‌ی، رسول، رشیدی، مصطفی و متقی، افشین (۱۳۹۱). تحلیل ساختار ژئوپلیتیک حاکم بر روابط دوجانبه ایران و جمهوری آذربایجان از سال ۱۹۹۱ تا ۲۰۱۰ م. با رویکرد جغرافیای بر ساخت‌گرایی، *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، ۴۴ (۸۰)، ۱۹-۱.
- افضل‌ی، رسول، ذکی، یاشار و دشتی، محمدحسین (۱۳۹۷). مولفه‌های قدرت نرم نظام جمهوری اسلامی ایران و ظرفیت‌های آن در عرصه بین‌الملل از دید کارشناسان، *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، ۸ (۲)، ۱۴۲-۱۲۱.
- بیگی، احمد علیرضا، فتح‌اللهی، محمدعلی، راسخی، میکاییل و آل‌هاشم، محمدعلی (۱۴۰۰). طراحی مدل ارتقا قدرت نرم و نقش فراملی جمهوری اسلامی ایران با تمرکز بر روابط با جمهوری آذربایجان، *فصلنامه علمی امنیت ملی*، ۱۱ (۴۲)، ۲۵۴-۲۱۹.
- گروه مطالعات امنیتی (۱۳۸۷). *تهدیدات قدرت ملی، شاخص‌ها و ابعاد*، تهران، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی.

- متقی، ابراهیم و رشاد، افسانه (۱۳۹۰). نقش قدرت نرم در گسترش بیداری اسلامی خاورمیانه، *فصلنامه راهبرد دفاعی*، ۹ (۳۳).
- جباری، ولی‌الله (۱۳۸۹). *شیعیان جمهوری آذربایجان*، قم: موسسه شیعه‌شناسی.
- حق‌پناه، جعفر، شیرازی موگویی، سیمین و علیزاده، شیوا (۱۳۹۳). *قدرت نرم/ایران در آسیای مرکزی و قفقاز*، تهران: موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران.
- عباسی، مجید، نورمحمدی، مرتضی و موسوی، سیدمحمدرضا (۱۳۹۱). تاثیر ویژگی‌های ژئوپلیتیکی جمهوری آذربایجان بر روابط با جمهوری اسلامی ایران، *فصلنامه تحقیقات سیاسی بین‌المللی*، شماره ۱۲، ۱۱۷-۸۳.
- غفاری، امید، ویسی‌نژاد، امیدعلی و تقی‌پور، محمد (۱۳۹۱). مناقشه قره‌باغ و تاثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، *امنیت‌پژوهی*، ۱۱ (۳۹)، ۱۱۲-۹۱.
- میرزایی، علی (۱۳۸۸). *نگاهی به جایگاه نوروژ در آسیای مرکزی، تحولات ایران و اوراسیا*، شماره ۲۷، ۴۳-۳۸.
- میرفخرایی، سیدحسن و فیروزمندی بندپی، مجید (۱۳۹۶). *دیپلماسی فرهنگی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز؛ فرصت‌ها و چالش‌ها*، *مطالعات اوراسیای مرکزی*، دوره ۱۰، شماره ۲، ۴۴۸-۴۳۳.
- نوریان، زینب و گودرزی، مهناز (۱۴۰۰). *مطالعه تطبیقی قدرت نرم ایران و ترکیه در جمهوری آذربایجان* (۱۴۰۰). *فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، ۲۷ (۱۱۶)، ۱۶۴-۱۳۹.
- Ametbek, D. (2021). *Iran vakıfları: Dış politika arkasındaki yumuşak güç [Iranian foundations: Soft power behind foreign policy]*. Astana Yayınları.
- Imanzade, Anar (2022). *Iranian soft power in Azerbaijan and the second Karabakh war*, Thesis in M.A., BOGAZİÇİ University.
- Lotfi, T., Golmohammadi V., and Sarmadi, H. (2016). Political considerations and development of economic relations, economic cooperation capacities of Iran and the Republic of Azerbaijan. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 7(3), 72-82.
- Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. New York: Public Affairs.
- Nye, J. S. (2002). Limits of American Power, *Political Science Quarterly*, 117(4), 545-559.
- Shahbazov, F. (2021). The revival of Islam: How do external factors shape the potential Islamist threat in Azerbaijan? *International Counter-Terrorism Review* 2(2), 1-25.

- Swietochowski, T. (2002). Azerbaijan: The hidden faces of Islam. *World Policy Journal*, 19(3), 69-76.
- Şahin, M., and Seyedi Asl, S. (2020). İran dış politikasında kamu diplomasisinin kullanımı [The implementation of public diplomacy in Iran's foreign policy]. *Ortadoğu Etütleri*, 12(1), 154-181.
- Valiyev, A. (2018). Iran's soft power in Azerbaijan. Does religion matter? In A. Jödicke (Ed.), *Religion and soft power in the South Caucasus* (pp. 85-104). London and New York: Routledge.
- Yunusov, A. (2004). *Islam v Azerbaydjane* [Islam in Azerbaijan]. Baku: Zaman.